

# Šestdesetletnica osvoboditve in še česa

Ob vsakokratnem spominjanju na konec druge svetovne vojne - in letos je od tega minilo že šestdeset let - stopa naravno pri večini ljudi v ospredje pozitivna plat tega dogodka, pri čemer so mišljeni predvsem nastop miru, zmaga zavezniškega tabora nad silami Osi, torej nad fašizmom, nacizmom in japonskim militarizmom (za zmago nad slednjim je bilo sicer leta 1945 potrebno počakati še nekaj mesecev), in na s tem povezano osvoboditev pri narodih, ki so bili med vojno okupirani. Vendar je vsaj v tem zadnjem segmentu spomin evropskega človeka razdeljen: v Zahodni Evropi je spomin na osvoboditev neskalsen in za veliko večino ljudi oziroma za večino tistih, ki še imajo aktiven ali osebni odnos do dogodka, predvsem spomin na konec trpljenja, zatiranja in pomanjkanja, spomin na obnovo demokracije in pravne države. Seveda gre dodati, da po vsej verjetnosti to sicer ne drži povsem za del prebivalstva Nemčije in Italije kot tudi za bivše kolaboracioniste in njihove potomce, a le-ti kljub vsemu predstavljajo manjši del prebivalstva. V Jugovzhodni in predvsem v Vzhodni Evropi omenjena neskalsena veselost zadeva že manj ljudi, v nekaterih deželah verjetno le manjšino. Tu mislimo na splošno znano dejstvo, da je omenjeni del Evrope s koncem vojne prišel pod neposredno ali vsaj posredno zasedbo Sovjetske zveze, kar je imelo za posledico tudi vsiljenje sistema t.i. ljudske demokracije, kar je v praksi pomenilo diktaturo komunistične partije, vpeljevanje političnega sistema po sovjetskem vzoru ter omejevanje državne oziroma narodne suverenosti. Seveda je tudi tam

v samem letu 1945 vladalo veselje, posebej med vojaki Rdeče armade in prebivalstvom poprej okupiranih ozemelj, kajti nacistični okupacijski sistem je na teh območjih dejansko dosegel najnižjo točko nečlovečnosti in perversnosti, ki je bila toliko bolj uničujoča zaradi prislovične nemške učinkovitosti.

Toda tudi v sami Sovjetski zvezi je konec vojne prinesel številne nove človeške preizkušnje in tudi tragedije, ki so izhajale že iz siceršnje logike delovanja boljševidnega mehanizma, za katerega so vojna dogajanja pomenila spet dodatno vzpodbudo in "prispevala" dodaten (človeški) material za izkazovanje njegove učinkovitosti ter samoutemeljevanja. Že med vojno je dal Stalin pod pretno sodelovanja z Nemci preseliti na drugo stran Urala cele narode in konec vojne za večino njihovih pripadnikov ni pomenil tudi povratka v domovino. Zaradi objektivnega in tudi načrtnega procesa rusifikacije manjših narodov je lahko prišlo do absurdnega, a hkrati tudi logičnega položaja, da so ob prodiranju nemške vojske proti vzhodu mnogi le-to pozdravljali kot osvoboditeljico izpod ruskega oziroma sovjetskega (revolucionarnega) jarma. Čeprav predvsem Hitler zaradi svojega zaničevanja Slovanov za tovrstne nagibe ni imel nobenega posluha, pa je kljub vsemu na teh območjih prihajalo do nezanemarljive kolaboracije z okupacijskimi oblastmi. Vsekakor pa je pri tem šlo za strašno dilemo in nemoogočo izbiro: s Hitlerjem ali s Stalinom! Če so izbrali "Hitlerja", so glede na splošni kontekst druge svetovne vojne hkrati bili že obsojeni na poraz, takorekoč morali so biti po-

raženi. Če pa so izbrali "Stalina", pa je bil rezultat pač znan, v njegovem "objemu" so že bili dotedaj. Žal se je ta izvorno protirevolucionarna in protiruska naravnost povezovala z agresivnim antisemitizmom, kar je privedlo do novih tragedij. Seveda imajo pri tem svoje "zasluge" tudi nacistične oblasti, ki so to na različne načine še vzpodbujale. Nekakšen simbol in labodji spev hkrati je v zgoraj opisanih procesih predstavljala akcija bivšega sovjetskega generala Andreja Vlasova z njegovo Rusko osvobodilno armado. Dejstvo, da je ena divizija te armade v začetku maja 1945 hotela pomagati vstaji Čehov v Pragi, a je bila njena pomoč zavrnjena, je dodatno ilustriralo brezizhodnost in "vnaprejšnjo" tragično usodo nekaterih subjektov v drugi svetovni vojni. O avtentičnosti narodnoosvobodilne naravnosti Fincev, ko so se priključili Nemčiji v operacijah proti Sovjetski zvezi, da bi osvobodili pred kratkim okupirano Karelijo in okolico Leningrada, seveda ni mogoče dvomiti. Na podobna izhodišča kaže tudi malo znano dejstvo, da so še dolgo v 50. in celo 60. letih v Ukrajini in Litvi delovali protisovjetski partizanski oddelki.

Konec vojne je bil za vse omenjene protisovjetsko usmerjene ljudi ter tudi, kar je bilo posebej značilno, za bivše sovjetske vojne ujetnike, sicer konec ene diktature, toda hkrati tudi pričetek nove kalvarije. Ni nujno, da so bili enostavno pomorjeni, Sovjetska zveza je imela namreč za odstranitev resničnih in potencialnih nasprotnikov na razpolago druga učinkovita sredstva: predvsem Sibirijo oziroma gulage.

Bolj ali manj podobno, čeprav ne nujno v takih ekstremnih razsežnostih, se je dogajalo tudi drugod na vzhodu in jugovzhodu Evrope in zato ni presenetljivo, če se pri splošni opredelitvi časa spomladi 1945 pogosto ne uporablja več brezrezervni izraz osvoboditev, temveč večkrat kar "osvoboditev". Na ta problem sta ob priliki petdesete oziroma šestde-

sete obletnice konca druge svetovne vojne več kot odmevno opozorila tudi zadnja dva predsednika Združenih držav Amerike. Po drugi strani se to dogaja tudi že pri resnih zgodovinskih študijah, ki obravnavajo npr. dogajanje v Sloveniji. Zanimivo in intrigantno pa je, da to velja predvsem za avtorje, ki živijo in delajo v tujini, medtem ko so pisci v sami Sloveniji v zvezi s tem bolj previdni. Seveda je bil medvojni položaj v Sloveniji oziroma Jugoslaviji in morebiti tudi v Albaniji specifičen, saj je v teh deželah prišlo do t.i. avtentične revolucije, kar naj bi pomenilo, da je komunistična partija tu prišla na oblast s pomočjo oziroma prek vodenja odporniškega gibanja in brez neposredne podpore Sovjetske zveze, konkretno vojaške moči Rdeče armade.

Kljub temu lahko rečemo, da je v Sloveniji ob koncu vojne prevladovalo veselje, saj je s tem prenehalo tisto neposredno vojno stanje, ki je npr. zaradi vojaških operacij, ne glede na to, katere formacije so bile vanje vpletene, prinašalo opustošenje, smrtne žrtve, begunstvo, strah. Slovenski narod je bil s strani okupatorjev obsojen na kulturno in politično smrt in njihov poraz in izgon je tako pomenil prenehanje te nevarnosti. Zaradi premnogih žrtev je bilo upanje in zanašanje na prihajajoči mir toliko večje, tudi v zvezi z morebitnim uspehom v boju za zahodne (in severne) meje. Pregnanci in interniranci so se vračali domov, t.i. moralni pogon je še nekaj časa zadostoval pri "obnovi porušenih domov". Poleg tega so mnogi resno verovali v prihodnost izgradnje socializma, tudi pod vtisom brezprizivne in vse bolj samoumevne vodilne vloge komunistične partije, ki naj bi v svojem programu imela vzpostavitev socialistične oziroma komunistične družbe.

Po drugi strani pa je bila za marsikoga to resnično le "osvoboditev" ali celo še kaj hujšega. Poleg slovenskih domobrancev (tedaj organiziranih v Slovensko narodno vojsko) ter dela njihovih svojcev in sopotnikov, ki so se

umaknili in odšli v begunstvo, so prišli pod udar novega partijsko-policijskega režima tudi vsi drugi dejanski in potencialni nasprotniki, od podpornikov domobranstva, sredincev, duhovnikov, samostojno mislečih intelektualcev in bivših politikov pa do t.i. kapitalistov, obrtnikov, trgovcev in kmetov (kulakov!). Ko so bili pobiti vrnjeni domobranci, ko so bili obsojeni, nevtralizirani in razlašeni vsi ostali omenjeni nasprotniki in ko je kmečki stan vklenjen v policijsko-birokratsko-davčne verige, je bil cilj partijske države dosežen: zavlada je diktatura delavskega razreda, v čigar imenu je dejansko vladala komunistična partija, v njenem okviru pa "še bolj dejansko" partijsko vodstvo s pomočjo tajne policije. Druga faza revolucije je bila končno dovršena.

Prva faza revolucije se je dogodila med vojno, napovedana pa je bila že prej. Če odmislimo dejstvo, da je bil pač program izvedbe revolucije, prevzema oblasti in uvedbe vzorčnega in takorekoč zapovedanega sovjetskega sistema za vsako komunistično partijo samoumeven, lahko v primeru jugoslovanske oziroma slovenske partije zabeležimo tudi izrecno napoved izvedbe revolucije v povezavi z vojnim stanjem oziroma okupacijo. To se je npr. zgodilo na peti partijski konferenci Komunistične partije Jugoslavije oktobra 1940 v Zagrebu, ko je Edvard Kardelj povezal vprašanje odpora proti fašističnim napadalcem z interesi revolucije in Sovjetske zveze. Ta interes je partiji narekoval, da nastopi z odporom šele, ko je napadena matična dežela socializma, saj je po kasnejših Kardeljevih besedah šele s tem napadom vojna izgubila svoj imperialistični značaj. V kolikor bi šli komunisti v boj že pred tem, bi postali le "privesek imperialistične vojne". S tem bi podprli stremljenja "reakcije", kar pa je bil seveda zadnji namen partije. Fašizem in s tem okupator za partijo v tem kontekstu ni bil glavni sovražnik, bil je le povod za taktiko, glavni sovražnik je bil

imperializem, na slovenskih tleh pa njegova zaveznica, "lastna izdajalska gospoda", kot se je izrazil Boris Kidrič. Če pri tem ne omenjamo pri večini partizanov in tudi komunistov seveda prisotno subjektivno narodnoosvobodilno usmerjenost, pa sta za vodstvo partije partizansko gibanje in Osvobodilna (Protiimperialistična) fronta, ki je sicer tudi nastala po izrecnih predvojnih navodilih Kominterne, predstavljala predvsem nujno taktiko. S postopnim prevzemanjem vodilne in končno monopolne ter brezprizivne vloge znotraj partizanskega gibanja je partizanstvo *via facti* postalo sredstvo za prevzem oblasti in v skladu z zgoraj povedanim, za izvedbo revolucije. Tudi sicer je seveda jasno, da gre ocenjevati značaj nekega gibanja po načrtih in ciljih njegovega ožjega vodstva, predvsem pa po dejanskem končnem izteku, to je po rezultatih tega gibanja, v našem primeru partizanskega gibanja. V Sloveniji in Jugoslaviji je bila v zvezi s tem zadeva pač jasna, pri čemer pa ni mogoče zanikati tudi določenih narodnoosvobodilnih pridobitev, pri čemer mislimo predvsem na pridružitve večjega dela Primorske, v kolikor je bila pač ta pridobitev rezultat partizanskega boja.

Da gre za revolucionarni projekt, so med vojno ob realnem položaju in tudi ravnanju partije vedeli in se tega zavedali prav vsi, od samih komunističnih zaveznikov znotraj Osvobodilne fronte, kjer velja posebej izpostaviti razmišljanja Edvarda Kocbeka, pa do sredincev in izrecnih domačih nasprotnikov. To je npr. veljalo tudi za škofa Gregorija Rožmana, ko ga je ob svojih obiskih Stane Mikuš v imenu Osvobodilne fronte prepričeval, da se Sovjetska zveza in z njo projekt socializma spreminja v smeri demokratizacije, da pa bo socializem neizogibno prišel. Škof Rožman je v tem smislu pokazal celo določeno razumevanje, ni pa pokazal nobenega razumevanja v pogledu partizanskega terorja, se pravi umorov in ropov, ki so se tedaj dogajali na

Dolenjskem in Notranjskem. To dogajanje je bilo med drugim rezultat sektaštva in prehitrega "branja misli" svojih nadrejenih partijskih organov s strani partizanskih poveljnikov, ki so hoteli odstraniti vse dejanske in potencialne nasprotnike ter s tem že tedaj zagotoviti zanesljiv prevzem oblasti. Njihovo ravnanje je bilo po svoje logično, saj je vrhovno partijsko vodstvo vsake toliko časa "zaznalo", da je zmaga Rdeče armade tik pred vrati in da se je zato potrebno na ta odločilni trenutek pripraviti oziroma, kot se je izrazil Boris Kidrič, "ves pojav je treba razmotrivati skozi prizmo bližajočega se konca".

Omenjeno nasilje je seveda pomenilo prehajanje v t.i. drugo fazo revolucije. Kardelj, ki je skrbel za vsakokratno optimalno racionalnost dogajanja z vidika koristnosti za revolucionarni proces, je kasneje to omejeval le, v kolikor je bilo potrebno, da ne bi ogrozilo omenjenih osnovnih ciljev. Toda za slovenski narod, posebej v Ljubljanski pokrajini, je to pomenilo najprej na stotine in posledično na tisoče v bistvu nepotrebnih človeških žrtev ter ogromno drugega trpljenja. Do junija 1942 so žrtve, če seveda okupatorjev kot povzročiteljev ne omenjamo, med Slovenci povzročali samo partizani oziroma pripadniki t.i. varnostnoobveščevalne službe. Širil se je občutek strahu in ogroženosti, hkrati pa je raslo spoznanje, da to dogajanje pravzaprav pomeni že revolucijo na delu, v praksi, tako da ni čudno, da se je del prizadetega prebivalstva temu nasilju uprl, tudi s podporo ilegalnega slovenskega vodstva v Ljubljani ter z dovoljenjem in podporo italijanskih okupacijskih oblasti, ki so tako v svojo korist izrabile naraščajoča medsebojna slovenska nasprotja. Nastale so vaše straže, ki so bile po svojem formalnem položaju seveda kolaboracionistične formacije, po svoji izvorni vsebini in po vzrokih za nastanek pa protirevolucionarni oddelki. To je bilo odločilno obdobje, ki je v medvojni čas na Slovenskem prineslo

tudi medsebojni slovenski spopad, pri čemer je le-ta po določenih elementih že dobival značaj državljanske vojne.

Prav ti dogodki spomladi in poleti 1942 so, vsaj kar zadeva vojni čas, nekakšen "pravzrok" tragične spirale nasilja, ki se je medsebojno napajalo in ni več prenehalo vse do konca vojne, ko je že po njej doseglo svoj tragični višek. Pri tem je ena stran iskala zaslombo pri okupatorskih oblasteh in je s tega vidika to pomenilo kolaboracijo. Pri tem seveda ni šlo za identifikacijo s cilji okupatorjev ali celo za pomoč pri doseganju teh ciljev, temveč je šlo za sovpadanje parcialnih ciljev, to je nevtralizacija ali celo uničenje partizanstva. Le-tega so okupatorji, predvsem nemški po kapitulaciji Italije, razumeli kot motnjo pri vzdrževanju komunikacijskih povezav med frontami, domobranci oziroma slovenski protirevolucionarni tabor pa kot temeljno grožnjo zmage revolucije in uvedbe sovjetskega sistema. Seveda pa so se npr. domobranci zavedali, da so, generalno gledano, na napačni strani v drugi svetovni vojni, iz česar so izhajale tudi določene frustracije in navsezadnje tudi ilegalne priprave znotraj domobranstva, ki so bile usmerjene mimo ali celo proti nemškemu oblastem. Ob povsem jasni napovedi, da bo v Jugoslaviji prevladal titoistični komunizem, tudi pozivi raznih osebnosti in celo zaveznških subjektov, da je v tem položaju najbolj racionalna poteza razpustitev domobranstva in/ali pridružitve partizanski vojski, niso imeli pričakovanega učinka. Dotedanji krogi krvavega nasilja so ustvarili nepremostljivi jarek nezaupanja in strahu, tako da za kakršen koli sporazum ni bilo več nobene možnosti. Zadnja priložnost je bila morda v času neposredno po italijanski kapitulaciji, toda partizanska stran tedaj ni pokazala nikakršne pripravljenosti na to in tudi ne nobenega usmiljenja s trenutno premaganim nasprotnikom, kar se je žalostno končalo z okrog 600 mrtvimi.

Prav spomin na te septembrske in oktobrske dogodke je v veliki meri "navdihoval" prizadeti tabor ter privedel do učinkovitega organiziranja in bojevanja domobranstva. Seveda je bilo le-to v določenem smislu, kot smo že namignili, glede na kontekst druge svetovne vojne že vnaprej obsojeno na poraz. Tudi vsaj politično preživetje domobranstva in celotnega protirevolucionarnega tabora ni bilo več možno, saj se zahodni zavezniki v Jugoslaviji, še posebej pa ne v Sloveniji, niso odločili za ponovitev t.i. grškega scenarija. Na koncu vojne je tako postalo pereče celo vprašanje fizičnega preživetja tistih, ki so se najbolj izpostavili v protikomunističnem boju, tj. domobrancev in četnikov. Ti so bili tedaj skupaj s pripadniki ilegalnih legij organizirani v novo Slovensko narodno vojsko in so se umaknili iz domovine ter podali v britansko ujetništvo. Upanje v Britance se je vsaj na Koroškem izkazalo za lažno in tako se je lahko zgodilo, da velika večina vrnjenih v Jugoslavijo tudi fizično ni preživela, bila je pomorjena.

Za vsem tem dogajanjem pa je stal prvotni samoobrambni nagib iz pomladi in poletja 1942. In zato vedno znova, v kolikor hočemo zares razjasniti vzroke in plove za medoslovensko vojno nasilje, stopa v ospredje vprašanje, kako in zakaj se je vse to začelo. Ni slučaj, da v reviji Zaveza, glasilu Nove Slovenske zaveze, verjetno najpomembnejše mesto zavzema prav rubrika z naslovom, ki postaja že sintagma, namreč "Kako se je začelo". Pred kratkim je eden od slovenskih zgodovinarjev na vprašanje, če so za medvojno dogajanje na Slovenskem potrebne še kakšne temeljne raziskave, odgovoril, da pravzaprav ne, da so vsa

temeljna dejstva znana in da je vse le še stvar bolj ali manj ustrezne interpretacije. Kljub temu menimo, da prav omenjeno obdobje v letu 1942 le še ni vsestransko znanstveno raziskano in analizirano. Seveda je res, da imamo o tem že ogromno literature, ki pa je pretežno spominske narave. Gre za pričevanja in spomine, ki so jih o teh dogodkih zapisovali bodisi partizanski bodisi protirevolucionarni pisci, pri čemer so jih slednji nekako do leta 1990 lahko objavljali le v emigraciji oziroma v zamejstvu. Ogromno je tudi publicističnih prispevkov, tudi z nastavki sintetičnega pristopa. Pri partizanski strani se tak pristop običajno pojavlja v uvodnih poglavjih partizanskih monografij, na nasprotni strani pa je potrebno vsekakor omeniti knjigi Staneta Kosa *Stalinistična revolucija v Sloveniji I-II* ter prizadevanja Iva žajdele. Seveda ne moremo mimo knjige *Belogardizem* Frančka Sajeta, ki pa je izšla že leta 1950 in za katero je značilna morbidna podrobnost, da so zanjo gradivo pripravljali tudi tedanji politični zaporniki. Formalno je napisana na znanstven način, je pa zastarela in absolutno neverodostojna. Največji problem, ki se v zvezi s tematiko, ki jo obravnava ta knjiga oziroma smo jo izpostavili kot še ne dovolj proučeno, je v dejstvu, da večine temeljnih dokumentov, ki jih v svoji knjigi navaja Saje, danes v slovenskih arhivih ni mogoče najti.

Vsekakor pa lahko ob vsem tem na koncu ponovno ugotovimo, da je pri iskanju odgovorov na vprašanja o naši medvojni tragični zgodbi potrebno ponovno največ pozornosti posvetiti obdobju 1941/1942 oziroma odgovoriti na vprašanje: "Kako se je začelo?"